

KIBRISLI MEHMET KÂMİL PAŞA'NIN İLK SADARETİNDEN AYRILIŞI

Cyprusian Mehmet Kâmil Pasha's Drop Out of His First Vizierate

Dr. Öğr. Üyesi Hacer Göl

Orcid: 0000-0003-2371-7947/Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Nisan 2021

Kabul tarihi: 17 Mayıs 2021

Anahtar Kelimeler: Kamil Paşa, II.

Abdülhamid, Said Paşa, Sadaret, Suikast.

ÖZ

Kâmil Paşa, Osmanlı bürokratları içerisinde ketum bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, kendi düşüncelerini yazıya dökabilen ender kişilerden birisidir. Kâmil Paşa'nın ilk sadareti II. Abdülhamit zamanındadır. Yazdığı arızalar, layihalar, mektuplar ve hatıratı ile kendi düşüncelerini dile getirmiş aynı zamanda da yaşadığı dönem hakkında bilgi vermiştir. Kâmil Paşa dört kez Osmanlı sadaretine getirilmiş, bunlardan en uzununu ise ilk sadareti olmuştur. Meşrutiyet, Cumhuriyet tarihimizin siyasal temellerinin atıldığı bir dönemdir. Aynı zamanda otoriteyi ele alma açısından bir üstünlük yarışının yaşandığı bir zaman dilimini de oluşturur. İstibdat olarak da adlandırılan II. Abdülhamit yönetiminde, parlamento kapatılarak ve Babıali'nin yetkileri en aza indirilerek, kendi otoritesini üstün kılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle de zaman zaman birçok kişi ile –sadrızamı da dâhil- çeşitli tartışmalar yaşamıştır. Özellikle siyasal geleneğimizin temellerinin de atıldığı düşünüldüğünde bu dönemin olayları yanı sıra önemli şahsiyetlerinin de araştırılması kaçınılmazdır. Makalenin amacı dört kez sadarete gelmiş olan ve bunlardan en uzununu ilk sadareti olan Kâmil Paşa'nın ilk sadaretinden ayrılmasının siyasi nedenlerini ortaya koymaktır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 25 April 2021

Accepted 17 May 2021

Keywords: Kâmil Pasha, Abdülhamid II. Said

Pasha, Grand Vizier, Assassination.

ABSTRACT

Although Kâmil Pasha had a secretive personality among the Ottoman bureaucrats, he was one of the rare people who could put his own thoughts into writing. Kâmil Pasha's first vizierate was in the period of Abdulhamid II. He expressed his own thoughts with the faults, statements, letters and memoirs that he wrote and also provided information about the period in which he lived. Kâmil Pasha was appointed to the Ottoman grand vizierate four times, the longest of which was his first grand vizierate. The Constitutional Era is a period in which the political foundations of our Republic history were established. At the same time, it was a period when a competition of superiority was in act in terms of taking over the authority. Also known as the tyranny, during his reign, Abdülhamid II tried to maintain his authority superior by closing the parliament and minimizing the powers of the High Porte. For that reason, from time to time, he had various discussions with many people, including his grand vizier. Considering that the foundations of our political tradition were laid in this period, it is inevitable to investigate the events of that period as well as important figures. The aim of the article is to reveal the political reasons behind Kâmil Pasha's drop out of his first vizierate, the longest of his four vizierate charges in different periods.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: hgol@beu.edu.tr.

GİRİŞ

Meşrutiyet, siyasal geleneğimizin temellerinin atıldığı bir dönem olmakla birlikte siyasi otoriteyi ele alma açısından bir üstünlük yarışının yaşanması ile de tarihte yerini almıştır. Bu nedenle bu dönemin olayları yanı sıra önemli şahsiyetlerinin de araştırılması kaçınılmazdır. Makalenin amacı dört kez Osmanlı sadaretine gelmiş olan ve bunlardan en uzununu ilk sadareti olan Kâmil Paşa'nın ilk sadaretinden ayrılmasının siyasi nedenlerini ortaya koymaktır.

Kâmil Paşa, Osmanlı bürokratları içerisinde hem çok ketum bir kişiliğe sahip olan hem de kendi düşüncelerini yazıya dökabilen şahsına münhasır bir kişidir. Siyasi hayatı, II. Abdülhamit'ten Said Paşa'ya, Maliye Nazırı Agop Paşa'dan İttihat Terakki'ye kadar çeşitli tartışmalar ve mücadelelerle geçmiştir. Ömrünün son anına kadar siyasetten kendini alıkoyamamıştır.

Kâmil Paşa'nın maddi ve manevi mirasına sahip çıkan oğlu Hilmi Kâmil Bayur tarafından pek çok belge Osmanlı Arşivi'ne bağışlanmış, Kâmil Paşa Evrakı olarak burada yerini almıştır. Ayrıca Kâmil Paşa hakkında kendisinin kaleme aldığı "Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasi Hayatı-" adlı eser Kâmil Paşa'nın anılarını da ihtiva etmesi açısından önem taşır. Daha sonra bu mirası torunu Yusuf Hikmet Bayur devralmıştır. Yazdığı eserlerinde dedesi Kâmil Paşa'dan da bahsetmiştir. Gül Çağalı Güven tarafından hazırlanan "II Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri" adı altında yayınlanan eser de bu konudaki çalışmalar içerisinde önemli yer işgal eder. Her ne kadar anı adını taşısa da daha ziyade Kâmil Paşa ile Said Paşa arasında Mısır, Ermeni, Kürt ve Doğu Rumeli meseleleri hakkındaki görüşleri ve polemikleri ortaya koyar. İsmail Şen tarafından yapılan "Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa (1832-1913)" adlı doktora tezi ile Şükran Kader tarafından hazırlanan "Kâmil Paşa'nın Rumeli Müfettişliği (1851-1854)" adlı yüksek lisans tezi de onun hakkında yapılan çalışmalar arasında sayılabilir. Ancak dönemin karakteristik özelliği ve olaylarının yoğunluğu göz önüne alındığında Kâmil Paşa ve onun şahit olduğu pek çok olay ile ilgili hâlâ yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır.

Makalenin amacı daha ziyade Yıldız Arşivi'nden faydalanarak Sadrazam Kâmil Paşa'nın ilk sadaretinden ayrılışının nedenlerini belgelerle ortaya koymak olacaktır.

Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa'nın Sadarete Getirilişi ve Kişiliği

Kâmil Paşa1 dört kez Osmanlı sadaretine getirilmiştir. Bunlardan üçü II. Abdülhamit döneminde diğer bir tanesi ise V. Mehmet Reşat döneminde. İlk sadareti 25.09.1885-03.09.1891 tarihleri

1 Doğum tarihi nüfus hüviyetinde de belirtildiği üzere 1832 yılıdır (BOA, Y.EE.KP 33/3263). Kâmil Paşa, Kıbrıs Adası'nın Lefkoşe Kasabası'nda dünyaya geldi. Bu nedenle Kıbrıslı lakabı ile de anıldı. Tam adı Mehmet Kâmil olmasına rağmen çoğu kaynakta ikinci ismi olan Kâmil ile zikredilmiştir. Babası Bayraktar lakabı ile bilinen Topçu Yüzbaşı Salih Ağa'dır. 1821'de Mora İsyanı ile Kıbrıs Rumları arasında da baş gösteren ayaklanmalar sırasında Anadolu'nun en yakın kıyısı olan Anamur'dan sevk edilen askeri Birliği ile Kıbrıs'a gelmiştir. Ada halkından olan Pembe Hanım ile evlenerek Şerife, Kâmil, Şakir ve Sadık adlarında dört çocukları olmuştur (Bayur, 1954, s. 47). Kâmil Paşa, eğitimini Mısır'da bulunan ve daha sonra Harbiye Mektebi'ne dönüştürülen El sine Medresesi'nde aldı. Buradan süvari mülazımı olarak mezun oldu. Arapça, Farsça, Fransızca ve Rumca ve birçok şark ve garp dillerini öğrendi (Danişmend, 1971, s. 95). 1849 da Mısır valisi Abbas Hilmi Paşa'nın tercümanlık hizmetine tayin edildi. Binbaşılığa yükseltildi. Abbas Hilmi Paşa'nın oğlu İlhami Bey'in İngilizce öğretmenliğine getirildi. İkisi arasında başlayan yakın arkadaşlık sayesinde Avrupa'ya seyahat etti ve İstanbul'a gitti. 1857'de İlhami Paşa vefat edince Sadaret makamında bulunan Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın isteği üzerine Mısır'daki görevinden ayrıldı. 1860'da iki buçuk yıl çalışacağı Kıbrıs Evkaf Müdürlüğü'ne getirildi. 1863'de Kıbrıs Tuzla Kazası Kaymakamlığına ve adanın muhasebeciliğine tayin edildi. 4 ay sonra Sayda Eyaleti muhasebeciliğine, 1865'de Suriye vilayeti Merkez Mutasarrıflığı'na gönderildi ve rütbesi mir'i miranlığa yükseltildi. 7 ay sonra Beyrut Mutasarrıfı ve Suriye Vilayeti Politika Memuru oldu. Daha sonra da Rumeli Beylerbeyliği'ne atandı. Bundan sonra sırasıyla Trablusşam, Halep Merkez, Filibe, Kudüs, Hersek, Beyrut, Kudüs, Sakız, Beyrut mutasarrıflıklarında bulundu. Kosova Valiliğine tayin edilmişse de son anda Halep valiliğine gönderildi. Burada İngilizlerin nüfuz kurmalarına engel oldu. İngiliz konsoloslu ile mücadele etti ve İngiliz baskısı ile görevinden azledildi (Çetin, 2002, s. 392; İnal, 1982, s. 1350).

arasında yani yaklaşık altı yıl, ikinci sadareti 02.10.1895-07.11.1895 tarihleri arasında yani bir ay, üçüncü sadareti 05.08.1908-13.02.1909 tarihleri arasında yani 16 ay ve son sadareti ise 29.10.1912-23.01.1913 tarihleri arasında yani 6,5 ay sürmüştür (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, s. 469). İçlerinden en uzun süreni ise ilk sadareti olmuştur. Son sadaretine İttihat ve Terakki ile mücadelesi damga vurmuştur. Cemiyetin kızgınlığını üzerine çekince Meşrutiyet tarihinde ilk ve son olarak mecliste güven oylamasına gidilen ve bu oylama sonucunda düşürülen tek sadrazam olarak Osmanlı tarihindeki yerini almıştır (Tunaya, 1998, s. 57-58).

Kâmil Paşa hatıratında ilk sadarete getirilişini özetle şöyle anlatır: Bulgarlar Cisir-i Mustafa Paşa Köprüsü'nü dinamitle tahrip ederek buranın Edirne ile bağlantısını kesmişlerdi. Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleştiğini ileri sürüyorlardı. Babiali, durumu Rusya sefirlerinden öğrenmiş ve bayram namazı çıkışında konu Sultan II. Abdülhamit'e iletilmişti. Bunun üzerine padişah, Sadrazam Küçük Said Paşa'ya çok kızmıştı. Hemen vükelâ meclisinin toplanmasına karar verildi. Mabeyn-i Hümayun'da meclis toplandı. Görüşmede bu vakadan müteessir olan vükelâ durumun kabullenilemeyeceğini, bölgeye derhal asker sevk edilmesi gerektiği yönünde karar verdi. Kâmil Paşa ise görüşü sorulduğunda Edirne'de ne kadar asker bulunduğunu Serasker Gazi Osman Paşa'ya sorarak öğrenmek istedi. 7000 asker olduğunu öğrenince, bu miktarın az olduğunu, redif efradı toplanması gerektiğini ve bunun ise vakit alacağını söyledi. Bu konuda hazırlıklı olan Bulgarlara karşı bu kadar askerle muharebeye girişmenin akıllıca olmadığını belirtti. Sözlerine Bulgarların bu hareketleri ile Berlin Muahedenamesi hükümlerini ihlâl ettiklerini, durumu düvel-i muazzamaya bildirerek eski statükoyu yeniden sağlamanın daha uygun olacağını ekledi. Maliye Nazırı Zihni Paşa hariç vükelâ heyetini oluşturan diğer kişiler, Kâmil Paşa'nın bu fikrine katılmayarak vakit kaybetmeden asker yollanmasını ve buraları geri alınması konusunda ısrar ettiler. Meclisin kararı bir mazbata çıkarılarak daha tam olarak tartışılmadan görüşülmeden hemen Padişaha arz edildi ve meclis dağıldı.

Kâmil Paşa, ertesi gün akşama yakın saatlerde Saray-ı Hümayun'a davet edildi. Orada eski başvekillerden Arifi Paşa ile Adliye Nazırı Server Paşa da mevcuttu. Birlikte padişahın huzuruna çıktılar. Sultan II. Abdülhamit, Kâmil Paşa'yı sadaret makamına uygun görmüştü. İlk önce Kâmil Paşa görevi kendisinden daha tecrübeli ve güngörmüş geçirmiş olan Arifi ya da Server Paşalara verilmesini istedi ise de sultan Abdülhamit bunu kabul etmedi ve mührü Kâmil Paşa'ya verdi. Ertesi gün de geleneksel olarak Paşa kabinesini kurdu (BOA, Y.EE KP 2/229- 3, 2; Bayur, 1954, s. 109-112).

İlk sadareti 25.09.1885-03.09.1891 tarihleri arasında sürdü. Küçük Said Paşa'nın yerine sadaret makamına atanmış ve böylece onunla aralarında siyasi bir rekabet başlamıştı. Bu rekabet daha sonra Küçük Said Paşa'nın hatıratına karşı yazdığı bir nevi savunma yazılarına da yansdı. Bu yazılarında sadece onun siyasetini değil hatıratını da şiddetle eleştirdi (Babinger, 1992 , s. 428).Özellikle Girit Meselesi, Osmanlı Bankası Duyun-u Umumiye, Galata Bankerleri, Mithat Paşa'nın yargılanması, Rum Patrikleri ile bağlantılı konular, demiryolu, askeri ve Doğu Rumeli'ye dair meseleler ile ilgili görüşlerini de bu eserinde ortaya koydu.

İttihat ve Terakki karşıtı bir politika güden Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından da Kâmil Paşa'nın siyasi olarak desteklendiği bilinmektedir. Koyu bir İtilafçı olan Refik Halit Karay, Kâmil ve Said Paşalar için şu analizde bulunur: "Kâmil Paşa'da beklenenin aksine iyi niyet var icraat kabiliyeti yoktur. Bu iki Paşa iki rejimde de iki zıt kardeş idiler. Fakat trajik rollerde! Tabiatıyla ikisi de milletin yüzünü

Mülkiye Komisyonu Riyaseti ve Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı görevlerinde bulundu. 22 Mayıs 1880 de ikinci rütbe mecidi nişanı ile taltif edildi. Küçük Said Paşa'nın sadaretinde 13 Eylül 1880'de Maarif Nazırı oldu. 1881'de Umur-ı Nafia Komisyonu Azalığı, Ahmet Vefik Paşa'nın 2. başvekatliğinde 2 Aralık 1882'de iki defa Evkaf Nazırlığına tayin edildi. Manisa civarında ortaya çıkan eşkıyanın tenkili için Aydın Vali vekâletine gönderildi 19 Kasım 1884'te 1. rütbeden Osmaniye nişanı ihsan edildi. 9 Aralık 1884'te Hasan Fehim Paşa'nın fevkalâde görevle Londra'ya gidişiyile ilave görev olarak Adliye Nezaretine vekâlet etti.

güldürmedi. Zaten birinci rejimde Abdülhamid, ikincisinde komite tepelerindeydi. Kendilerini bulamamışlardır ki” diyerek hem bu iki paşa arasındaki zıtlığı hem de üzerlerindeki baskıyı ifade etmiştir (Karay, 2011, s. 149).

Görüldüğü üzere Doğu Rumeli meselesini asker kullanarak çözmek isteyen Sadrazam Said Paşa ve vükelâ heyeti aksine konuyu müzakere ve anlaşma yoluyla halletmeye taraftar olan Kâmil Paşa, II. Abdülhamit'in düşüncelerine yakın bir görüşü savunduğu için onun takdirini kazanmış ve sadaret görevine layık görülmüştü. Bu şekilde başladığı görevinde daha başlangıçta Küçük Said Paşa'yla ters düşmüş ve bundan sonra ki süreçte de buna II. Abdülhamit'le de çeşitli konularda çelişmesi eklenmişti.

Kâmil Paşa, daha sonraki sadaret dönemlerinde de İttihatçılarla problem yaşamıştır. Muhalefetin özellikle de İtilâfçıların desteklediği iki kişiden biri olmuştur. Bunlardan diğeri ise Ferik Nazım Paşa olmuştur (Menteşe, 1986, s. 151) Hatta İtilâfçılar için Kâmil Paşa “dahi-i siyasi” olarak görülmüştür (Menteşe, 1986, s. 32). Kâmil Paşa, sadareti döneminde İttihat ve Terakki komitesini padişaha karşı bir koz olarak kullanmış ancak hiçbir zaman komitenin mutlak iktidarı ele geçirebileceğini düşünmemiştir (İsmail, 2007, s. XXXii). Ahrar Fırkası'na başkan olarak getirilmek istenen üç kişiden biridir Diğerleri Prens Sabahattin ve İsmail Kemal Bey'dir (Tunaya, 1998, s. 177). İttihatçılar ile Kâmil Paşa arasındaki ilk ihtilâf, Meclis-i Mebusan'ın 1908'de açılış töreni sırasında II. Abdülhamit'in yemin etmesi meselesinde çıkmıştı. Kâmil Paşa, padişahın daha evvel yani 1877'de yemin etmiş olduğunu söyleyerek bu işi savuşturmak istemiş, bu da İttihatçılarla arasının açılmasına neden olmuştur (Menteşe, 1986, s. 153). Bundan sonra da İttihatçılar Kâmil Paşa'nın işlerine müdahale eder hale gelmiştir (Kuran, 2000, s. 311).

Şüpheli ve vesveseli bir hükümdar olan II. Abdülhamit karşısında Kâmil Paşa için sadarete geçmesi ile meşakkatli bir görev başlamıştır. Kâmil Paşa sadrazam olunca içinde bulunduğu istibdat rejimi içerisinde her şeyden önce devlet işlerini selametle yürütmeye çalışmış, Sultan II. Abdülhamit'in itimadını kazanmaya bakmıştır. Ancak bu sayede nüfuz ve yetkilerini büyük ölçüde saraydan meşrutiyetin gereği olarak sadarete ve vükelâ meclisine çekilebileceğini düşünmüştür (Bayur, 1954, s. 7).

Kâmil Paşa, devlet görevini icra ederken bir taraftan da yazmayı ihmal etmemiştir. Kuruluşundan Abdülmecid'in ölümüne kadar Osmanlı Devleti'nin siyasetini ele aldığı “Tarih-i Siyasi-Devlet-i Aliyye” adlı bir kitabı vardır (Kâmil Paşa, 1327). Bunların dışında zaman zaman saraya yazdığı arızalar, layihalar ile çeşitli konulardaki fikirlerini beyan ederken hatıratı ve kendi düştüğü notlarla da kendisini ifade etmeye çalışmıştır.

Kâmil Paşa, sesi az, duyulmakta zorluk çekilen ve özellikle yeni tanıyanların ne dediğini pek de anlayamadığı bir kişi idi. Bu nedenle bazen meclis konuşmalarını kendi yerine mektupçusuna yaptırırdı (Türkgeldi, 2010, s. 7), Kendisine sorulan sorular karşısında kısa cevaplar veren, dakikalarca sessiz kalabilen, kolay kolay gülmeyen, sözleri hafif nükteli, fakat doğru bildiğini ifade edebilen, ecnebler tarafından itimat ve ihtirama mazhar bir kişi idi (Bayur, 1954, s. 43).

İlk sadaretinde demiryolları, fabrikalar ve bankalar üzerinde durmuş, yabancı sermaye konusunda çeşitli görüşler ortaya koymuştur. Almanya ile kapitülasyon esasına dayanmayan bir tecim anlaşması imzalatmıştır. Ziraat Bankası'nı kurmuştur.² Doğu Rumeli, Mısır, Ermeni ve Kürt meseleleri ile ilgili önemli görüşler sunarak, meselelerin çözümlenmesi yolunda hareket etmiştir (Bayur H. , 1971, s. 61-117)

² Tuna Vilayeti Valiliği sırasında Mithat Paşa tarafından 1863 yılında “memleket sandıkları” oluşturulmuştu. Buradaki amaç çiftçilerin tefecilere başvurarak yüksek faizlerle borç almalarının önüne geçilerek, Avrupa gibi hafif ve orta düzeyde faizlerle ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamaktı (Yazan, 2017, s. 221-237). Daha sonra bu uygulama örnek alınarak Kâmil Paşa'nın ilk sadareti döneminde 1888 de hazırlanan bir nizamname ile Ziraat Bankası, devlet zirai ihtiyaç kredi müessesesi olarak kuruldu (İloğlu, 1964, s. 95; Güngör, 2019, s. 423-430).

Kâmil Paşa'nın Sadaretten Ayrılışı

Sultan Abdülaziz'in hal'edilmesi ve ardından ölümü, daha sonra V. Murat'ın hal'i II. Abdülhamit'i olumsuz yönde etkilemişti. Kâmil Paşa, daha sadrazam olmadan önce bir gün saraya davet olunmuştu. Harem bahçesinde küçük bir köşkte otururlarken Said Paşa, Mahmut Nedim Paşa ve Hariciye Nazırı Asım Paşa'nın da bulunduğu bir toplantıda II. Abdülhamit, amcası Sultan Abdülaziz'in vefatından bahsederek, emri üzerine getirilen mühürlü bir bohçayı açmış ve Sultan Abdülaziz'in kanlı elbiselerini çıkararak kendilerine göstermişti. Daha sonra bunları toplayarak üzerini yine kendi mühürlemişti. Katiller hakkında herkes lanetler okumuştur. Durumdan Kâmil Paşa da etkilenmişti. Sonraları elbiselerin gösterilmesinde ki amacın Asım Paşa ile Kâmil Paşa'nın cinayet konusunda ikna edilmeye çalışılması olduğu anlaşıldı. II. Abdülhamit bu şekilde Mithat Paşa'nın ve Abdülaziz'i hal'eden heyetin yargılanma sürecinde vükelâ heyetinde yer alan bu iki kişiyi kararında etkileme yoluna gitmişti.

Bilindiği üzere Kâmil Paşa, Said Paşa'nın yerine sadrazam olmuştu. Said Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık bir anlamda II. Abdülhamit tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Bu anlaşmazlık Mithat Paşa davasının görülmesinden sonraya da yansımıştı. Kâmil Paşa, Said Paşa'nın hatıratı karşısında yazdığı yazılarında Mithat Paşa'nın yargılanma sürecinde ve onu ölüme götüren kararda Said Paşa'nın da rolü olduğunu belirtir ve Said Paşa'yı bu kararı kendilerine imzalatarak aslında halkın tepkisini onların üzerine çekmek niyetinde olmakla suçlar. Nitekim daha sonra Said Paşa'nın hatıratında bütün olanların bir tertip ve sürdürülen davanın düzmededen ibaret olduğunu söylemesini eleştiren Kâmil Paşa, bu durumu o zaman öğrenmiş olsalardı, görüşmelerde hazır bulunan vicdan sahibi üyelerden hiçbirinin bu hükmü kabul etmeyeceğini söylemiştir. Said Paşa'yı "*hepsinin ayarında devlet adamı yetiştirilmesi milletin en büyük emeli olan değerli seleflerini, hatta belki bütün seçkinleri ve halkı kendisine rakip ve karşıt ad edecek kadar kuruntuya yenik düşmüş olmak*" ile suçlar. Aynı zamanda Mithat Paşa için verilen kararı onaylayan vükelâ heyeti içinde olduğundan dolayı da kendisinin ve heyettekilerin yanıltıldığını düşünmüştür. Said Paşa'yı karar aşamasında kendini çekmesinden ve kararın uygulanmaması yönünde isteseydi padişahı ikna edebileceğinden dolayı eleştirir. Hatta gerekirse Said Paşa'nın bunu kabul ettirebilmek için istifa ederek karşı koyabilecekken bunu yapmadığını da söylemiştir (Kâmil Paşa, 1991, s. 2286-292).

Kendinden önceki sultanların akıbetine uğrama korkusu II. Abdülhamit'i daha temkinli, şüpheli ve kontrolcü bir hale soktu. İktidara geçtikten sonra kendisi için tehdit oluşturan kişileri ortadan kaldırmaya çalıştı. Abdülaziz ve V. Murat'ı hal eden heyet içinde bulunan pek çok kişiyi ve özellikle de daha önceki sadrazamı Mithat Paşa'yı Yıldız Mahkemesi'nde yargılatarak ve bu kararı vükelâ meclisinde onaylatarak bertaraf etti. Bundan sonra diğer sadrazamlarına da kuşku ile baktı.

II. Abdülhamit yönetimi boyunca kontrolü elden bırakmamaya çalıştı. Kâmil Paşa üzerinde de her istediğini yaptırmak istedi. Bunu Kâmil Paşa hatıratında özetle şöyle anlatır; Serkurena Hacı Ali Bey 1890 senesi sonlarında bir sabah Kâmil Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evine arka kapıdan gelerek, padişah tarafından gönderildiğini ve padişahın selamını getirdiğini söyleyerek, hizmetlerinin padişahça takdir edildiğini müjdelemişti. Devlet için birlikte çalışmak isteyen Padişah tarafından geleceğinin de garanti altına alınmak istendiğini de sözlerine ekledi. Bunun için padişahın özel hazinesinden bir maaş mı yoksa emlak mı isteyeceği kendisine soruldu. Kâmil Paşa, bu iki teklifi de zaten yaptığı hizmetler karşılığında maaş aldığı ve bu maaşın karşılığını veremezken bu ihsanları kabul edemeyeceği şeklinde cevap vererek reddetti. Hacı Ali Bey bunun hünkârın talebine riayet etmemek olduğunu söyledi ve oradan ayrıldı.

Bundan bir süre sonra Padişah ile görüşen Kâmil Paşa kendisine bulunduğu lütuf ve ihsanlardan dolayı şükranlarını arz etmişti. Padişah ise hiçbir şey demeyerek başka meseleler üzerine müzakerelerde bulunmuşlardı. Daha sonra Kâmil Paşa anlamıştı ki, padişahın birtakım lütuf ve ihsanlarda bulunma hatta Kâmil Paşa'nın geleceğini güven altına alma teklifi altında yatan asıl sebep her istediğini yaptırmak yani devlet işlerini tamamen elinin altına almak istemesi idi. Bu nedenle Kâmil Paşa'dan istediği yanıtı alamaması da hoşuna gitmemişti. Bu da ertesi günkü bir olay ile kendini

gösterdi. Padişah İngiltere sefiri Sir Vayıt ile eşine sarayda bir ziyafet verdi. Ziyafette protokol kurallarına göre sadrazamında bulunması gerekirken, vükelâdan bazı kişiler davet edildiği halde Kâmil Paşa davet edilmemişti (BOA, Y.EE KP 3/ 229- 2).

Bu olaydan sonra II. Abdülhamit'in Babıali ile olan münasebetlerinde de bir fark hissedilir hale gelmişti. Bir iki ay sonra Yıldız Kasrı'nda yine yabancı bir prensin kabulü sırasında bu sefer Kâmil Paşa da davet edilmişti. Ancak prens gittikten sonra odada Sultan II. Abdülhamit ile yalnız kaldıklarında Sultan, Kâmil Paşa'nın muamelelerinden hoşnut olmadığını söyleyerek onu "avam-nevazlık" yani bir nevi halk dalkavukluğu yapmakla suçladı. Kâmil Paşa'nın avam-nevazlığın kendi şahsına bir faydası olmayacağını, halkı hoşnut etmenin yine padişaha yarayacağını ve bu vesile ile hayır ve duaların yine padişaha olacağını söyledi. Sinirlenen II. Abdülhamit, Kâmil Paşa'yı bu sefer de "popülarite" kazanmak yani halkın taraftarlığını istemekle suçladı. Kâmil Paşa'da yapısı gereği riyasız bu şekilde davrandığını, halka şirin görünmek gibi bir niyeti olmadığını belirtti. Padişah "bu davranışlarının manası nedir? Anlayamıyorum" diyerek hiddetini artırdı. Bunun üzerine Kâmil Paşa da kendi hakkında ne düşünülüyorsa bunun icrasının yapılmasını istemişti. Padişah ise bunun kendisinin bileceği bir iş olduğunu söylemişti. Kâmil Paşa hatıratında böyle fena fikirleri padişahın zihnine sokan kişiler olduğundan bahsederek, Sultan Abdülhamit'in Fransızca "popülarite" kelimesini ilk defa kullandığını ve bunu da eski Petersburg sefiri Yusuf Rıza Paşa'nın kafasına sokmuş olabileceğini belirtmişti. Onun kendi aleyhine konuştuğundan şüphelenmişti (BOA, Y.EE KP 3/ 229- 2; Bayur, 1954, s. 148-151).

Sultan II. Abdülhamit Meşrutiyet idaresinin Babıali ve vükelâ heyetine sağladığı haklar karşısında yönetimi tek elde toplamak ve sadrazamın da kendi tarafından seçilmiş bir kişi olması ve sadece kendi kontrolünde olmasına itina ediyordu. Yani sadrazamın dışardan bir güç –ki bu halk olsa dâhi- tarafından desteklenmesini istemiyordu. Bu nedenle de önce sadrazamını yaptığı teklifle kazanmaya çalışmış, fakat bunda başarılı olamayınca tesir ve etkide kalarak, onu halkın taraftarlığını ile suçlamıştı. Oysa Kâmil Paşa, sadareti boyunca hükümet işlerini saraydan görmek isteyen Padişahın bu ihtiyatının önüne geçmeye çalışmıştı (Uzunçarşılı, 1955, s. 208). Çünkü meşrutiyeti savunan bir kişiydi (Uzunçarşılı, 1955, s. 203). Bu nedenle de çoğu zaman II. Abdülhamit tarafından bu şekilde suçlamalara maruz kalmıştı.

Padişahın bu suçlamalarının ardında belki de Kâmil Paşa'nın halk ve öğrenciler tarafından sevilen bir kişi olması da yatmaktaydı. Daha sadarete getirildiği ilk günlerden itibaren Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye mektepleri talebesi arasında da sevilen bir kişi olmuştu. Zaman zaman çeşitli sebeplerle toplanarak Babıali önünden geçen bu öğrenciler "yaşasın Kâmil Paşa" diye sürekli onu alkışlardı. Bu gösterilere ahaliden de birçok kişi katılırdı. Hatta yine bir gün Sultani talebesi müdürü muallimlerinden Baha Bey, at üzerinde olduğu halde yanındaki öğrencilerle Babıali bahçesi içinde devlet dairesinin kemerli balkonu karşısında toplanıp, sadrazamı görmek istediklerini bildirmişti. Kâmil Paşa da bu sırada Fransız elçisi ile görüşeceği için kendi adına talebeyi selamlamak üzere Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'yı görevlendirmişti. Balkona çıkarak sadrazamın meşgul olduğunun söylenmesi üzerine Baha Bey sadrazama hürmet için geldiklerini söylemiş, mademki kabul görmemişlerdi, yanındaki gruptan geri dönmesini istemişti. Bunların geri dönmesinin iyi olmayacağı düşünülerek Kâmil Paşa durumdan haberdar edildi. Bunun üzerine Paşa, görüşmesini yarıda keserek balkona çıktı ve kalabalığı selamladı. Yoğun alkışlar ve nutuklarla karşılandı. Önceki karışık durumdan da eser kalmadı (Türkgeldi, 2010, s. 91).

Kâmil Paşa, sadareti boyunca onu padişahın gözünden düşürmek isteyen ve kendisini kıskanan kişilerin hücumlarına hedef olmuştu. Onun hakkında yapılan bir karalama girişimi ise 1891 senesi başlarında Ermeni Nazeret tarafından Kâmil Paşa'nın yanına gelmesi ile meydana çıkmıştı. Nazeret, Protestan bir Ermeni olmakla birlikte İngiltere ve Amerika'da bulunmuş, Adana ve Zeytin'da Ermenilerin ihtilâl teşebbüsleri hakkında bilgi sahibi biri idi. Bu konuda Babıali'ye bilgi vermekteydi. Ermeni Nazeret, bir gün Kâmil Paşa'yı yalnız görmek istedi. Nazım Paşa'nın istihdam ettiği iki Ermeni hafiyelerden biri, iki subay sokakta dolaşırken sadrazam ile seraskerin padişahın hal'i yani tahttan

indirilmesi teşebbüsünde bulunacaklarını işitmişti. Bunun da jurnalini Nazım Paşa'ya verdiğini söylememişti. Bunun üzerine Nazeret, bu jurnalı oldukça ağır bulmuş ve hafiyeye bunu nasıl ispat edeceğini sormuştu. Hafiyeye ise işittiklerini rapor etmek zorunda olduklarını ispata mecbur olmadıklarını söylemişti. Bunun üzerine Nazeret böyle ağır bir itham karşısında Kâmil Paşa'yı haberdar etmek istemişti. Nazaret gittikten sonra Hariciye Nazırı Said Paşa'ya durum bildirildi. Bu haberi duyduktan sonra padişahın zihninde yer edecekti. Kâmil Paşa hatıratında bunun Sultan Abdülhamit'in emniyetini ihlâl için bazı fesat kişiler tarafından çıkarılmış bir söylenti olduğunu ifade eder (BOA, YEE KP 3/229-1,3; Bayur, 1954, s. 157-158).

Anlaşılmaktadır ki durum böyle bile olsa burada Kâmil Paşa'nın üzerinden bu işe girişilmesi yani böyle bir söylenti çıkarılması Kâmil Paşa'ya karşı da kötü bir niyetin göstergesiydi. Sultan Abdülhamit'in huzurunu bozmak, belki de bu durumdan nemalanmak için pek çok kişi tarafından zaman zaman bu tür söylentiler çıkarılmaktaydı. Özellikle Kâmil Paşa gibi devlet kademesinde yer alan kişilerde bu jurnallere konu edilerek hem onların hakkında sultanın kafasında bir kuşku yaratılmak isteniyor hem de verilen bu jurnallerle bu kişilerin devlet işleri yerine bunlara kafa yormaları sağlanmış oluyordu. Ancak burada Sultanın kuşkucu kişiliği ve söylenen ya da yazılanlara itibar etmesi de bu tür ihbarların çoğalmasında ve teşvik edici olmasında etkiliydi.

Bu tür jurnaller Sultan II. Abdülhamit'in vehimli kişiliğini daha da etkiliyor, günden güne etrafındakilere karşı daha da çok şüpheli hale geliyordu. Kâmil Paşa ilk sadaretinden ayrılma sebeplerini anlattığı hatırlarında; bir gün İstanbul'da kuvvetli bir fırtına çıktığından, peşinden de yağmur yağdığından bahseder. Bu yağmur aydınlatmayı sağlayan gaz borularını bozmuş, sarayın aydınlatma sistemi gitmişti. Dolmabahçe Sarayı karanlık içinde kalmıştı. Fakat bu doğal afet, Sultan Abdülhamit'in vesvesesini tetiklemiş, duruma aksi bir mana vererek, mutlaka kendisinin zaten aklından hiç çıkaramadığı hal' düşüncesinin böyle bir gecede gerçekleşebileceği endişesine kapılmıştı. Derhal tedbir aldirmek istemişti. Ortalıkta olağanüstü bir şey olmadığı haberini almış ise de gazhanenin idaresinin Tophane'ye bağlı olduğunu, buranın idaresinin de Ali Saib Paşa'ya bağlı olduğu için daha önce verilen jurnalı de anımsayarak Kâmil Paşa ve Ali Saib Paşa'nın kendisini tahttan indireceğinden şüphelenmişti. Kendisi güçlükle böyle bir tehlike olmadığına dair ikna edilebilmişti. Bir müddet sonra Beşiktaş'ta bulunan Zekiye Sultan Sarayı'nın selamlığında bir yangın çıkmıştı. Bu olay dolayısıyla bir kalabalık saray etrafına birikmişti. Fakat Sultan Abdülhamit bu kalabalığın toplanmasını da kendi tahtı açısından endişe verici olarak gördü (BOA, YEE.KP 3/229-1,3).

Görüleceği üzere Sultan II. Abdülhamit verilen jurnallerin etkisinde kalarak, ortaya çıkan kendisi için olumsuz gördüğü durumlarda sadrazamından ve jurnalde adı geçen Ali Saib Paşa'dan şüphelenmiş ve bu şüpheleri daha da yoğunlaşmıştı. Kâmil Paşa hatıratında sultanın ikisinden birini ortadan kaldırma düşüncesine kapıldığını ancak buna gerek kalmadığını dile getirir. Bir gece Ali Saib Paşa doktorların verdiği ilaçlar yeterli gelmeyerek vefat etti. Ertesi gün sultan bu durumdan dolayı çok müteessir bir halde bu kişinin birdenbire ölmediği ya kendi kendinin canına kıymış olacağı veya öldürüldüğü şüphesine kapılmış ve bu ilaçların tahlilini yaptırmıştı. Mühürlü 3 adet ilaç şişesi tahlile gönderilmiş ancak sonuç Kâmil Paşa'ya söylenmemişti. Bu suretle Ali Saib Paşa'dan boşalan Seraskerlik makamına Gazi Osman Paşa getirildi. Kâmil Paşa anılarında böylece fesat kişilerin isteklerinin yerine getirilmiş olduğunu söyler. Fakat bu seferde bu fesat kişiler, Kâmil Paşa'nın bu hal' işini Gazi Osman Paşa ile aralarındaki samimi durumu göstererek, onunla yapmasının muhtemel olduğu yolunda söylentiler çıkarmıştır.

Ali Saib Paşa'nın vefatından bir süre sonra bu söylentilerle ilgili haberler Kâmil Paşa'ya kadar ulaşmıştır. Bu olay şu şekilde olmuştur: Fransız tüccar Edevir adlı bir kişi Babiali'ye giderek üzüle sıklıkla padişahın yaveri Müşir Şakir Paşa'nın Yıldız Sarayı'nda kendisini çağırarak, kendisinin padişahın hal işinden haberdar olduğunu, Edevir'in sadrazamla efkârına vakıf olduğunu ve Gazi Osman Paşa'nın seraskerliğe atanmasından Kâmil Paşa'nın memnun olup olmadığını öğrenmesini istemiştir. Tüccar sadrazamla bir ilişkisi olmadığını söylemişse de kendisine yarına kadar cevabını bildirmesi söylenmiştir.

Bunun üzerine o da Kâmil Paşa'ya giderek ne cevap vermesi gerektiğini sormuştur. Durum karşısında şaşırarak Kâmil Paşa bunun karşısında verecek hiçbir cevabı olmadığını söylemişti. Kâmil Paşa bu işin Şakir Paşa'nın tek başına merakından sorduğu bir iş olmadığını, padişahın arkasında bulunduğunu hatıratında vurgular (BOA, YEE. KP 3/229-1,1).

Görülebileceği üzere II. Abdülhamit kendi atamalarında bile emrinde olan kişilerin birbiriyle ilişkilerini bilmeye ve samimiyetlerini öğrenmeye özen göstermiştir. Herhalde sultan kendisine bir suikast yapılmaya ya da hal'edilme ihtimali karşısında böyle bir tedbir almayı uygun görmüştür.

Sultan tarafından önemli mevkilerdeki herkes gibi Sadrazam Kâmil Paşa'da sürekli takibat altında bulunduruldu. Hafiyeler tarafından sadrazamın kiminle, hangi vasıta ya da vasıtalarla, hangi saatte hangi yoldan nereye ne zaman gittiği, kimlerle görüştüğü, bu görüşmelerin ne kadar sürdüğü, görüşmelerin içerikleri ve hangi yoldan ne zaman geri döndüğü detaylı bir istihbarat ağı ve raporları ile sağlandı. Yusuf Bin Haydar, İbrahim Bin Yahya, Es-Seyyid Murad Zihni, İbrahim Edhem, Mehmed Firuz ve Hurşid adlı hafiyeler tarafından bu durum sık sık raporlarla bildirildi (BOA, Y.PRK.AZJ 17/ 114-2; BOA, Y.PRK.AZJ 17/ 114- 3). Şüpheli durumlarda da sultan bizzat adamlarını göndererek detaylı açıklama istedi (Uzunçarşılı, 1955, s. 203-207).

Kâmil Paşa hatıratında Sultan Abdülhamit'in cülusu dolayısıyla tebrike gidildiğini, merasimlerden sonra şeyhülislamla birlikte kendisinin de huzura kabul edildiğini anlatır. Burada hizmetleri takdir edilmiştir. O gece Yıldız Kasrı Mabeyn-i Hümayun balkonunda oturup, Kasrın karşısında kutlamalar seyredilirken ışıklı ve ateşli bir parlama meydana gelmiş, etrafa ışıklar saçılmış ve bir patlama sesi duyulmuştur. Bu durumdan sultan tahttan indirileceği ihtimali ile çok korkmuştur. Bunun üzerine yaveri de Padişahı koruma amaçlı kılıcını çekmiştir (BOA, YEE. KP 3/229-1,1).

Padişahın yeisini ve endişesini göstermesi açısından Kâmil Paşa'nın hatıratında yer alan bu anekdot da oldukça önemlidir. Buna göre; Sultan o kadar evhamlı bir kişiliğe sahiptir ki kendi tahta çıkması için düzenlenen törenler sırasında büyük bir ihtimalle havai fişek gösterilerini tahtına bir saldırı olabilir endişesi ve korkusu ile karşılamıştır.

Kâmil Paşa'nın sadareti döneminde başına gelen hadiseler arasında zaman zaman bazı kişilerle kıyaslanması ya da karşı karşıya getirilmesi de vardır. Bunlardan birini Avrupa'da çıkan gazetelerden biri olan Sikal Gazetesi'nin 6 Mayıs tarihli yazısından anlayabiliriz. Agop Paşa ile Kâmil Paşa arasında geçen bir ihtilâf meselesi gazetede sanki Kâmil Paşa'ya karşı Agop Paşa'yı bir zafer kazanmış gibi göstermekteydi. Yazıya göre, Agop Paşa sadrazam karşısında padişahın sevgisine nail olmuş, hazine-i hassa'nın gelirini artırmıştı. Kâmil Paşa durum karşısında hamisi bulunan İngiltere Dersaadet Sefiri'nden yardım talep etmiş ise de İngiliz sefiri bu işe, sarayla arasını bozmamak ve nüfuzunu korumak için girmek istememişti. Agop Paşa'nın yetenekli bir kişi olduğu bilinmektedir. Padişah ise kendisine karşı aşırı hürmet eden kişilerden hoşlanırdı. Agop Paşa, dersaadet gazetelerinin bazılarında para vermek suretiyle padişahı övdüren yazılar yazdırır ve daha sonra da padişaha takdim ederdi. Kâmil Paşa ile arasındaki olay ise şöyle olmuştu: Osmanlı ile Rusya arasında yapılan bir anlaşmada Osmanlı her sene başında 250 bin Osmanlı lirası tazminat ödemeyi kabul etmişti. Baron dö Hireş tarafından getirilen para Osmanlı'ya veriliyordu. Daha sonra Osmanlı'nın mali sistemine uyması için dönemin Maliye nazırı Agop Paşa'dan görüş alınmış ve Osmanlı mali sistemine göre paranın Mart'ın 13'ünde ödeneceği söylemişti. Ruslar da bunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu bir reklam olarak kullanılmış, burada Agop Paşa'nın ödemede 2,5 ay gibi bir zaman kazandırması hazine için menfaat sağlamıştı. Olay müminlerin emiri padişahın, kâfirlerin oyunlarını/ düzenlerini bozduğu yönünde yayıldı. Padişah kâfirlerin prestijini sarsmış, kendi dediğini yaptırmıştı. Rus sefiri ısrar etmemiş bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştı. Gazete yazının devamında Babialı'nın borçluların gönlünü hoş tutar bir politika izlediğini de dile getirmişti. Kâmil Paşa'nın cömertliğini Almanlara karşı gösterdiğinden şikâyet ederek, hükümetin Almanlarla silah ticaretine girmesi ve Alman askerlerinin orduda eğitim vermeleri eleştirilmişti. Almanlarla ticaret yapılırken paralarının hemen verilmesi de burada eleştiri konusu olmuştu. Ayrıca Almanların Osmanlı Devleti'nde böyle yer edinmelerinin ne İngiltere ne de diğer

devletler tarafından istemediğine de dikkat çekilmişti (BOA, Y.PRK.TKM 15/3-1,3; BOA, Y.PRK. TKM 15/3-3,1).

Anlaşılabileceği üzere burada sadaretin bakış açısı karşısında Maliye Nazırı Agop Paşa'nın görüşünün dikkate alınması Kâmil Paşa'ya karşı kazanılmış bir zafer olarak gösterilmektedir. Ayrıca gazetenin Kâmil Paşa için "İngilizlerin koruyuculuğunda" olduğunu da açık açık söylemesi ilginçtir. Yine ilginç olan bir başka nokta ise Kâmil Paşa'nın Almanlara ayrıcalıklar tanıyan bir şekilde gösterilmesi olmuştur.

II. Abdülhamit ile Kâmil Paşa arasında geçen ve genel olarak pek çok kaynakta vurgu yapılan ve Kâmil Paşa'nın ilk sadaretine son noktayı koyan ise yine onun hakkında verilen bir jurnal olmuştur. Bu jurnal, Maksudiye Meselesi olarak bilinen bir olaya dayanır. Buna göre II. Abdülhamit bir gün Şeyhülislam Bodrumi Ömer Lütfi Efendi ile görüşürken Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinde hangi sebebi göstererek fetva alındığını sormuştu. Bunun üzerine politikadan uzak biri olan Ömer Lütfü Efendi amcasının israfının sebep olarak gösterildiğini söylemişti. Şeyhülislam daha sonra bunu birkaç kişi ile paylaşır. Bundan kısa bir zaman sonra Galata'da Maksudiye Hanı'nda verese ve alacaklılar arasında bir münakaşa çıkmış ve bunlar sadarete birer dilekçe vermişlerdi. Sadrazam bunu Şeyhülislama, o da Rumeli Kazaskerliği'ne yollamıştı. Buradan iki tarafında dinlenmesi için şer'i mahkemeye yollanan dilekçeler bazı fırsatçılar tarafından değerlendirilerek jurnal edildi. Maksudiye Hanı'nın tertipli bir iş olduğu, maksadın murat olduğu, murat ile kastedilenin de Sultan V. Murat olduğu ve onun deli olmadığına ispat edileceği ileri sürüldü. Bunun üzerine II. Abdülhamit Kâmil Paşa'yı azletti (Bayur, 1954, s. 97-98; Rey, 2014, s. 7-8).

Jurnal beklenilenden fazla bir etki yaratmıştı. II. Abdülhamit kısa süre sonra Vükelâ Heyetini de değiştirdi. On beş gün kadar önce göreve atanan Serasker Gazi Osman Paşa saraydaki eski yerine gönderilir. Kâmil Paşa ise bu jurnal ile hem padişahın gözünden hem de sadareten düştü.

Kâmil Paşa'nın ikinci kez sadarete gelişi sırasında Petersburg'da çıkan Grajdanin Gazetesi'nde neşredilen bir yazı Kâmil Paşa'nın ilk sadareti dönemini değerlendirmesi açısından önemlidir. Gazete 10 Teşrin evvel 1895 tarihli nüshasında Said Paşa yerine geçen Kâmil Paşa'yı "tecrübeli ve akıl sahibi" olarak tarif eder. 1885 senesi Eylül 15'inden 1891 senesi 3 Eylül'üne kadar sadarete bulunduğunu, Osmanlı Devleti'ni birtakım buhranlardan kurtardığını yazar. Mısır meselesi, Durmond wolff müzakeratı ve Afgan müşkülâtı gibi problemleri hep Said Paşa'nın çıkardığını ileri sürer. Sadaretin intikali ile yani Kâmil Paşa'ya geçmesi ile nafia işlerini Almanya sermayedarlarına verildiğini yani Almanlara ayrıcalık tanındığı da belirtir. Padişahın, Kâmil Paşa'nın politikasında ileri gittiği için daha önce onu aldığı, sadarete yeniden dönüşünün ise paşanın düşüncelerinde de birtakım değişikliklere sebep olduğunu yazar. Gazetede aynı zamanda Ermeni ihtilâline de değinilmiş ve bunun bir hata olduğunu da belirtilmiştir. Çünkü Ermeniler pek vahşiyane ve akılsızca hareket etmişlerdi. Silahlanarak Osmanlı polisiyle sokaklarda çatışmışlardı. Bu budalalıktı. Olayı böyle yorumlama nedenleri ise Ermenilerin böyle hareket etmeleri padişahın sadık tebaa olarak bildikleri Ermeniler için ıslahat arzusunda bulunduğu bir zamanda Ermenilerin bu aşırı derecedeki hareketlerine gücenmesiydi. Bazı ecnebi gazeteler Ermeni ihtilâlini bazı fesatçıların tahrikleri olarak aldılarsa da bu iddia boştu. Evrak-ı mezkurenin Ermenileri suçsuz gösterme iddiaları zayıftı. Gazete bunun sistemli bir ayaklanma olduğunu da ima etmişti (BOA, Y. EE KP 6/518-4,1).

Kâmil Paşa, sadareten ayrıldıktan sonra da II. Abdülhamit tarafından göz hapsinde tutulmuştu. Kâmil Paşa sadareten ayrıldıktan sonra Alman elçisi Radoviç Yıldız Sarayı'na giderek padişahın huzuruna kabul olundu. Kâmil Paşa'nın Almanya Devleti'nin en büyük nişanı olan Eglaur Nişanı'na sahip olduğunu, bu nedenle onun görevden neden alındığını öğrenmek istedi. II Abdülhamit ise elçiye Kâmil Paşa'nın devlete sadakatle hizmet ettiğini, sadrazamın azlinin "mücerred kadim bir âdete" yani geçmişten gelen bir geleneğe göre olduğunu söyledi. Bunun üzerine Radoviç, Kâmil Paşa'nın konağına gitti ve aynı soruyu ona sordu. Kâmil Paşa'nın cevabı ise "bu bence meçhuldür.

Bunu bilse bilse padişahın mukarripleri bilirler" şeklinde oldu. Almanya elçisinin Kâmil Paşa ya geldiğini hafiyeler padişaha bildirmişlerdi (İrtem, 2003, s. 77- 78). Kâmil Paşa'ya kısa süre sonra "azlolun sadrazamların Konakları'nda vizite kabul etmeleri adet olmadığı için nezdinize kimsenin kabul olunmaması ferman buyruldu" şeklinde bir uyarı geldi (BOA, Y.EE KP 4/354-1). Kâmil Paşa'nın konağında misafir ağırlamasının önüne bu şekilde geçilmiş oldu.

SONUÇ

Meşrutiyet dönemi Sadrazamlarından biri olan Kâmil Paşa, II. Abdülhamit gibi otoriter, şüpheli ve vesveseli bir padişah ile çalışmak zorunda kalmıştı. Yaklaşık altı sene süren sadaretinde memleketin iç ve dış sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldığı gibi bir taraftan da II. Abdülhamit'in kaygıları ile mücadele etmişti.

Kâmil Paşa, sadareti boyunca diğer devlet görevlileri gibi sürekli takibat altında bulundurulmuş, onunla ilgili her jurnale padişah önem vermiş ve araştırtmıştı. Padişahın etrafında bulunan pek çok kişi bazen onun bazen de sadrazamın huzurunu bozmak için birtakım jurnaller göndererek Kâmil Paşa'yı itham altında bırakmıştı.

Girit, Doğu Rumeli, Musul, Ermeni ve Kürt meselelerinin olduğu bir dönemde devlet kademesinde çalışan kişiler arasında bir güven tesis edilememesi hem devletin geldiği noktayı göstermesi açısından hem de devletin iş görme gücünü aksatması açısından önem taşır.

Kâmil Paşa, sadarete geçtikten sonra daha ziyade Said Paşa ile yaşadığı polemiklerle bilinse de esasında hatıratından da anlaşılacağı üzere birçok gizli düşmanı olduğu görülmektedir.

Kâmil Paşa'nın Said Paşa'ya karşı ortaya attığı Doğu Rumeli'ye dair görüşleri ile geldiği sadareten düşmesi ise II. Abdülhamit'in kendi endişelerini ve kaygılarını yenememesi sonucunda Maksudiye Meselesi olarak tarihe geçen bir jurnal sebep gösterilerek olmuştur. Ancak bunun altında yatan esas sebep padişahın etrafındaki herkese karşı duyduğu yoğun güvensizlik duygusu ve her an hal' edileceği korkusu olmuştur.

Kâmil Paşa sadareti süresince kimilerince eleştirilmiş ve İngiliz himayesinde görülmüştür. Devletin buhranlı zamanlarında sadarete görev almıştır. Dört kez sadaret makamına oturmuş olsa da en çok bu dönemde icraatta bulunmuş ve devlet sorunları ile ilgili fikirlerini ortaya koymuştur. Yazdığı hatıratı, layihaları, mektup ve aldığı notları tarihe ışık tutması açısından önem taşır. İcraatları ve kendini destekleyenleri kadar karşısında bulunanlarla da daha uzun süre tartışılacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, (Y.EE) Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (KP) 6/518-4,1.

BOA, Y.EE KP 2/229- 3, 2. Y.EE KP 3/ 229- 2. Y.EE KP 4/354-1. YEE KP 3/229-1,3. YEE. KP 3/ 229-1. YEE. KP 3/229-1,1. YEE. KP 3/229-1,1. YEE.KP 3/229-1,3. Y.EE.KP 33/3263

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ) 17/ 114- 3. Y.PRK.AZJ 17/ 114-2.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK. TKM) 15/3-3,1. Y.PRK.TKM 15/3-1,3.

Araştırma Eserleri, Anı, Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev: Coşkun Üçök) . İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. (2010). İstanbul: Devlet Arşivleri Yayınları.

Bayur, H. (1971). " Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu". *Belleten C.XXXV/137*, 61-117.

Bayur, H. K. (1954). *Sadrazam Kâmil Paşa-Siyasi Hayatı*-. İstanbul: Sanat Basımevi.

- Çetin, A. (2002). "Kıbrıslı Kâmil Paşa (1832-1913)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.25*, s. 392-394.
- Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı Kronoloji Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Güngör, F. (2019). Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın Ziraat Bankasının Kurulmasındaki Rolü. *TURAN-SAM DERGİSİ, C.11, S.44*, 423-430.
- İ. K. (2007). *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı (Editör: Sommerville Story)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İloğlu, A. S. (1964). Türkiyede Ziraat Kredi ve T. C. Ziraat Bankası. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi S.15*, 89-118.
- İnal, İ. (1982). *Son Sadrazamlar, C.III*. İstanbul : Dergâh Yayınları.
- İrtem, S. K. (2003). *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası C. II (Haz: Osman Selim kocahanoğlu)* . İstanbul: Temel Yayınları.
- Kâmil Paşa. (1327). *Târih-i siyâsî : Devlet-i Âliye-i Osmâniye*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.
- Kâmil Paşa. (1991). *. II Abdülhamit'in sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın anıları- polemikleri- (Haz:Gül Çağalı -Güven)*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Karay, R. H. (2011). *Bir Ömür Boyunca* . Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları .
- Menteşe, H. (1986). *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Rey, A. R. (2014). *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de siyasal partiler C. 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi* . İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkgeldi, A. F. (2010). *Görüp İştiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1955). "Sadrazam Kâmil Paşa'nın Siyasi Hayatı İsimli Eser Dolayısıyla II. Abdülhamit Devrinde Kâmil Paşa" . *Bellekten C.XIX,S.74*, 203-245.
- Yazan, Ö. (2017). Ziraat Bankasının İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtlarının İncelenmesi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi C.17,S.4*, 221-237.

Ek 1: Kami Paşanın nüfus hüviyetini gösterir belge (BOA, Y.EE.KP 33/3263)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

ذو علیہ عثمانیہ تکریمت

اسم و شهرتی	پدری اسمیله محل اقامتی	ولدوسی اسمیله محل اقامتی	تاریخ و محل ولادت	ملتی	صنعت و صفت و خدمت و انتخاب صلاحیتی	سأهل و زوجہ سی متعدد اولوب اولدینی	درجات و صنوف عسکرہ سی
رولونقا مشہور محمد علی پاشا مفتی	تونس	تونس	۱۸۴۷	تونس	تونس	تونس	تونس

اشکالی				سجل نفوسه قید اولنان محلی					
بوی	کوز	سینا	علامت فارقه ثابتہ	ولایتی	قساسی	محله و قریہ سی	زقائی	سکن نومروسی	نوع سکن
تونس	تونس	تونس	تونس	تونس	تونس	تونس	تونس	تونس	تونس

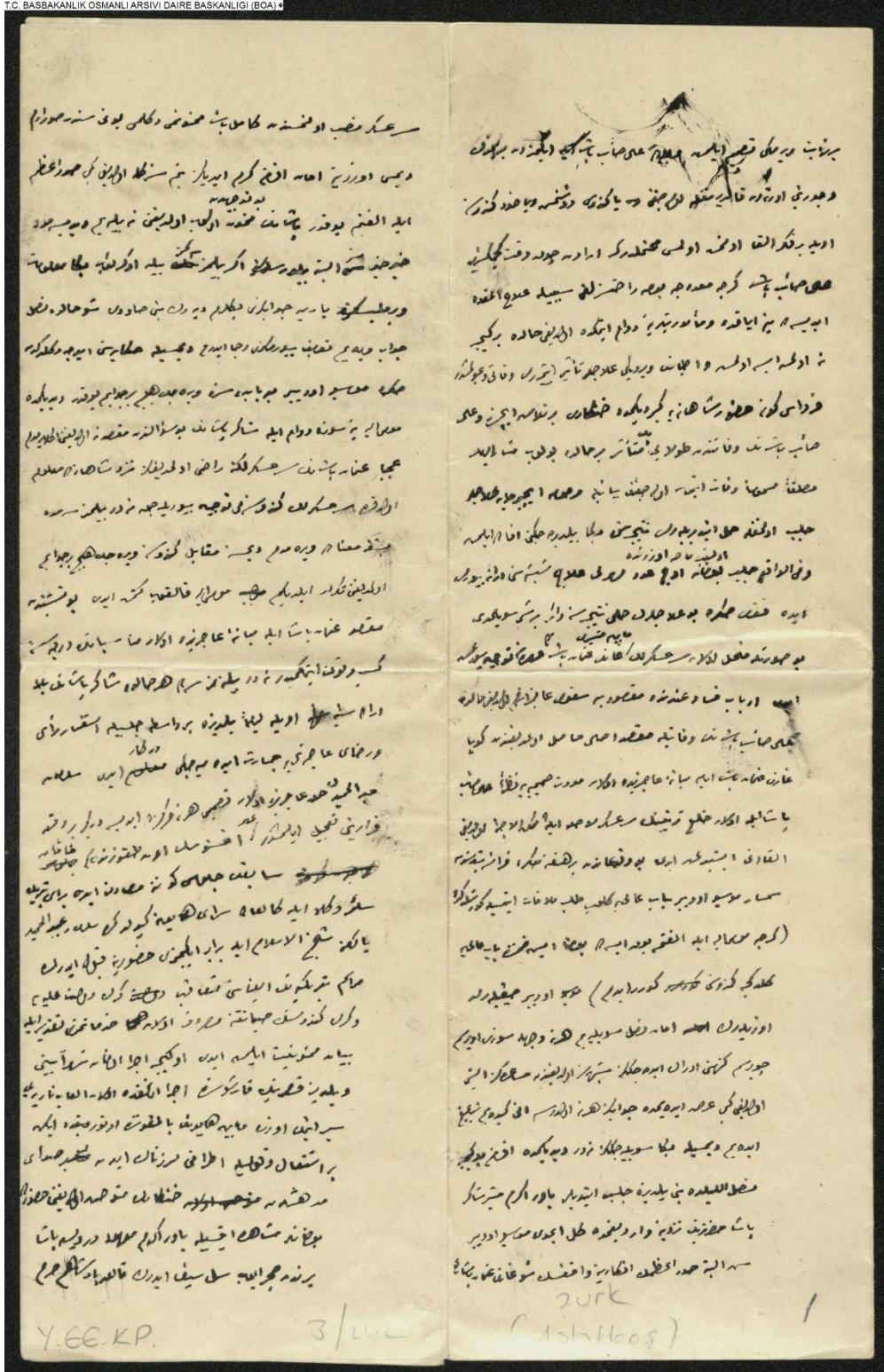
بالادہ اسم و شهرت و حال و صفتی محرر اولان محمد علی پاشا مفتی دولت علیہ تک تابعیتی حائر اولوب
اول صورتہ جریدہ نفوسده مقید اولدینی مشعر اشبو تذکرہ اعطا قلدی ۲۰۲۰

ظاہر
تونس

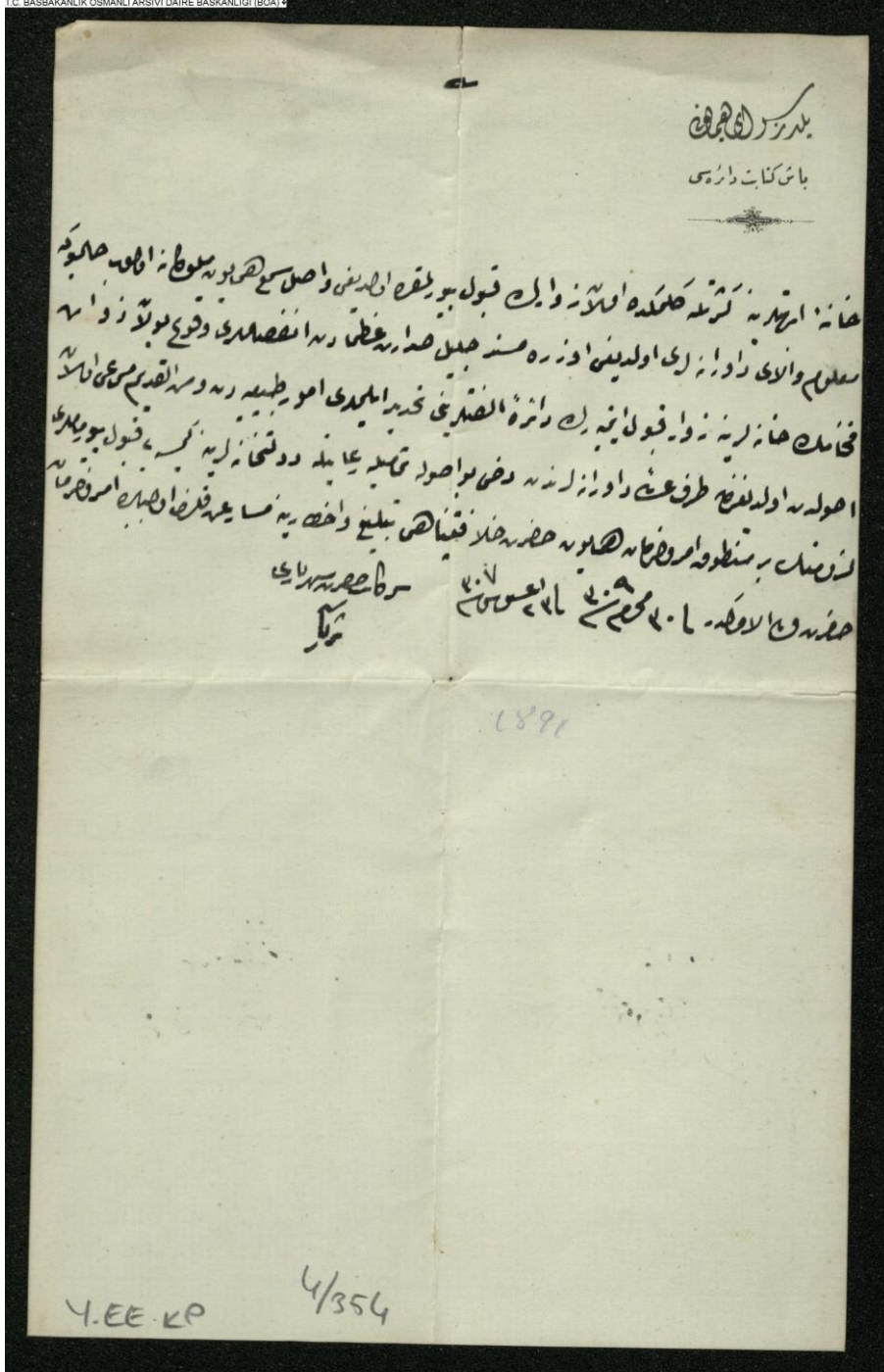
۲۰۲۰

Y.EE.KP 33/3263

Ek 2: Kâmil Paşa'nın ilk Sadaretinden ayrılmasına dair hatıralarından bir sayfa (BOA, Y.EE.KP 3/229)

Ek 3: Sadarettten ayrılan Kâmil Paşa'nın evine ziyaretçi almamasına ilişkin olarak gönderilen yazı
(BOA,Y.EE.KP 4/354)

Y.EE.KP.00004.00354.001